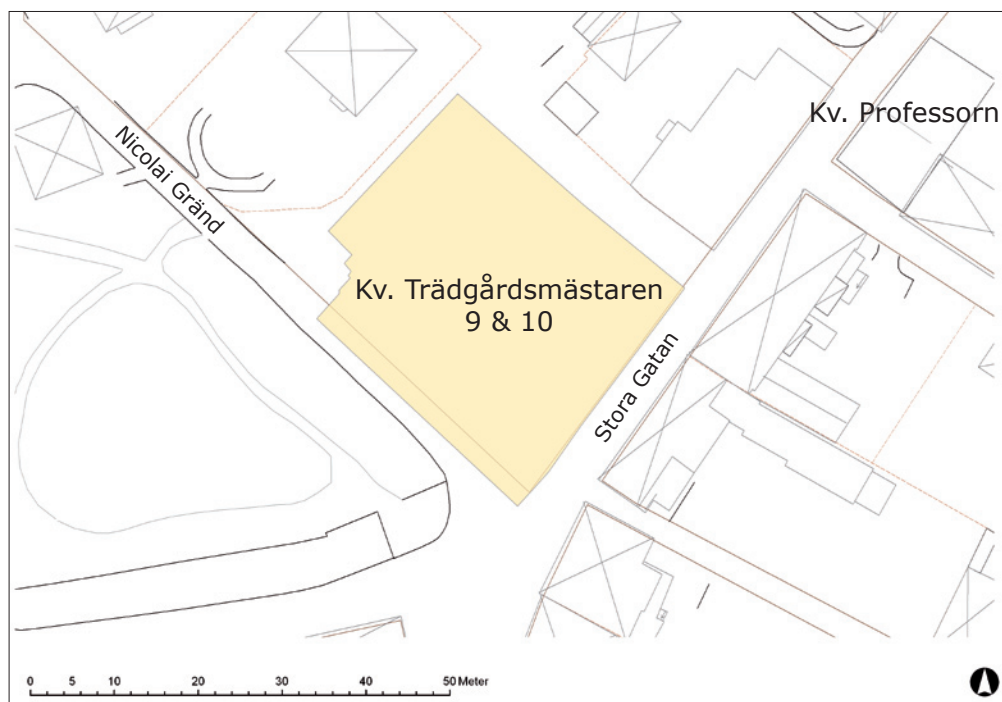

Innehåll

Inledning	7
<i>Anders Wikström</i>	
Metod	13
<i>Anders Söderberg</i>	
Fältarbetets metod och uppläggning	13
Det stratigrafiska arbetets mål, metod och uppläggning	17
Huvudfaser, stadsgårdar och zonindelning	23
<i>Anders Söderberg</i>	
Fas-, tomt- och husbeskrivningar	31
<i>Anders Söderberg</i>	
Huvudfas I - Fas 1, 985 till 1000	35
Huvudfas II - Fas 2, 1000 till 1020	47
Fas 3, 1020 till 1050	55
Fas 4, 1050 till 1075	69
Fas 5, 1075 till 1100	79
Fas 6, 1100 till 1125	91
Huvudfas III - Fas 7, 1125 till 1175	103
Fas 8, 1175 till 1200	117
Fas 9, 1200 till 1230	127
Fas 10, 1230 till 1260	135
Fynd	141
<i>Rune Edberg</i>	
Inledning	141
Fynddatabas	141
Fyndforskning	146
Naturvetenskapliga fyndanalyser	163
Referenser	167
Administrativa uppgifter	175
Innehåll - cd-skiva	179

Figur 1. Orienteringskarta över Sigtuna. Den röda punkten markerar platsen för utgrävningen i kv.Trädgårdsmästaren 9 och 10. Infälld karta är en rekonstruerad bild av 1000-talets Sigtuna med platsen för undersökningen markerad med röd rektangel.

Figur 2. Fastigheterna Trädgårdsmästaren 9 och 10 längs Nicolai Gränd och Stora Gatan.

Inledning

Anders Wikström

Rapporten för den mycket viktiga arkeologiska undersökning som under två års tid 1988-1990 utfördes i kv. Trädgårdsmästaren 9 och 10 i Sigtuna (Uppland, RAÄ 195) är nu äntligen klar. Över 20 år har passerat sedan det sista spadtaget togs i det som då kom att kallas Nya Riksgropen (ett begrepp som övertogs från den gigantiska grävning som skedde inför ombyggnaden av Riksdagshuset på Helgeandsholmen i Stockholm 1978-81).

En första övergripande genomgång av resultaten från undersökningen publicerades föredömligt redan samma år som grävningen avslutades i boken *Makt och Människor i kungens Sigtuna*. Rapportarbetet hann påbörjas men kunde av olika orsaker inte fortsätta inom befintliga ramar. Delar av det enormt stora fynd- och dokumentationsmaterial som finns har därefter i olika sammanhang och genom olika finansiering fram till nu bearbetats och använts i varierande grad. Många artiklar om grävningen har skrivits och en hel del forskningsarbeten och analyser har gjorts genom åren. Den största bristen har dock varit att en enhetlig sammanställning i en rapport har saknats. Detta har inneburit stora svårigheter för utomstående forskare att använda och kritiskt granska tolkningarna av materialet. Förhoppningsvis är denna rapport ett steg i rätt riktning för att bredda Sigtunaforskningen.

Undersökningen i kv. Trädgårdsmästaren 9-10 ägde rum i en viss situation och under vissa konkreta omständigheter. Förutsättningarna var

både uttalade och outtalade. Själva bakgrundshistorien till grävningen är välkänd och noggrant beskriven i andra sammanhang men en kort resumé är på sin plats. Följande framställning och efterföljande metodkapitel bygger på samtida och senare litteratur, främst Tesch (1989(red.), 1990(red.), 1996, 2009) och Pettersson (1990, 1992, 1993, 1995, 1998, 2007 samt muntligen 2011) men präglas också av rapportförfattarnas eget backspegelsperspektiv. För att inte tynga ned texterna har referenser till dessa verk utelämnats helt i den löpande texten.

Ansvarig för undersökningen var Sten Tesch, som 1985 tillträtt som chef för Sigtuna Museum. Tesch hade kommit till Sigtuna med många års erfarenhet av fältarkeologi i både förhistoriska och medeltida sammanhang. Han hade ambitionen att kickstarta Sigtunaforskningen, som han ansåg hade stagnerat. Inte mycket hade egentligen hänt, ansåg han, sedan de forskningsupplägg som på 1940-talet presenterades av Holger Arbman och andra.

Sigtunarapporten från projekt Medeltidsstaden, publicerad 1978, hade satt fingret på en rad problem. Kunskapen om Sigtunas historia var fragmenterad och baserad på mindre grävningar som hade utförts sedan sent 1800-tal, totalt 171 undersökningar varav de flesta med ganska rudimentär dokumentation och dokumentationsmaterialet som helhet var mycket svårbearbetat.

Det äldre arkeologiska materialets brister

gjorde det svårt att besvara frågor om gatunät, tomtindelning och bebyggelseutveckling. Bilden var därför ottydlig vilket var grunden till att de hypoteser som tidigare lagts fram om Sigtuna mer kunde betraktas som schabloner. Fyndmaterialet från Sigtuna var visserligen stort men mycket svåröverskådligt ur forskningssynpunkt, påpekades det också i rapporten. En intressant jämförelse är att fram till Medeltidsstaden uppgick fyndmaterialet till drygt 3000 poster registrerade i museets s.k. lappkatalog samt ytterligare några hundra fyndposter från grävningar gjorda av RAÄ på 1970-talet. Idag mer än 30 år senare och efter ytterligare 230 undersökningar (totalt över 400) finns över 120 000 fyndposter registrerade!

Efter sitt tillträde som chef tog Tesch för det första initiativ till att samla en grupp arkeologer och historiker, som delade hans engagemang för Sigtuna. Gruppen fick namnet Kommittén för Sigtunaforskning. För det andra kallade han till ett forskarseminarium den 27 november 1987, som kom att spela en mycket viktig roll för de följande årens arkeologi. Ett stort antal idérika forskare från olika discipliner kom hit för att skärskåda vad som dittills gjorts och vilka möjligheter som fanns. De många inläggen på seminariet gavs ut i bokform under den träffande titeln ”Avstamp - för en ny Sigtunaforskning” som i det närmaste kan betraktas som ett mycket tidigt arkeologiskt forskningsprogram. För det tredje antogs vid seminariet ett upprop som gällde exploateringen i kv. Trädgårdsmästaren, som just vid denna tidpunkt var högaktuell. Byggenskapen pekades ut som en sällan återkommande chans att göra en undersökning av ett större, centralt parti av den äldsta delen av staden. Någon undersökning av ett sådant format hade aldrig tidigare skett i Sigtuna.

För att göra en lång historia kort kom en då aktuell plan att placera nybygget på stålplåtar enligt Bjerking-metoden, utan någon arkeologisk undersökning, att avföras och en maning från seminariet att följas. En av seminariets viktigaste insatser var att sätta fokus på det stora behovet av en större modern arkeologisk undersökning som kunde ge svar på de många övergripande frågor som under seminariets gång lyftes fram som viktiga för Sigtunaforskningen. De viktigaste frågorna kretsade kring den svenska

statsbildningsprocessen, Sigtunas ålder och i detta sammanhang även förhållandet till Birka, stadens topografi och funktion, tomtstruktur och byggnadsskick, men också frågor kring myntningen och Sigtunakyrkornas ställning. Slutsatserna under seminariet utmynnade i en skriftlig resolution där man krävde att ”den planerade byggnadsytan blir föremål för en allsidig arkeologisk undersökning”.

Inför undersökningen i kv. Trädgårdsmästaren var Sten Teschs bärande hypotes, byggd på tidigare arkeologiska resultat och med stöd i nyare forskning om de tidiga städernas framväxt och karaktär, att Sigtunas primära funktion i det äldsta skedet inte var handelsplatsens. Staden borde snarare ses som ett politiskt och kyrkligt maktcentrum där handel spelade en sekundär roll.

För att komma längre i stadsanalysen framstod det som nödvändigt att få fram en på arkeologiska källor understödd, säker kronologi. En sådan skulle då också bli ett stöd för fortsatt Sigtunaarkeologi och, i ett vidare perspektiv, viktig för all forskning om tidig svensk kungamakt och om kristnandet. Att tillämpa en noggrann stratigrafisk metodik och söka få fram säkra dendrodateringar skulle bli centrala uppgifter vid undersökningen.

Tesch använde i många sammanhang, både tidigare och senare, begreppet ”nyckelgrävning” om undersökningen i kv. Trädgårdsmästaren. Med resultaten från denna undersökning skulle problemen med stadens bebyggelseutveckling så att säga kunna dyrkas upp.

För att finansiera utgrävningen bildades en insamlingskommitté under kungligt beskydd. Ett idogt och envetet arbete bland annat för att initialt täcka finansieringen för fältarbetet ledde fram till att den största arkeologiska undersökning som skett i Sigtuna och en av de största stadsarkeologiska grävningarna som överhuvudtaget skett i Sverige kunde starta ett halvår senare. Ansökan om tillstånd att utföra undersökningen skickades in den 15 maj 1988 och ett beslut om grävningstillstånd fattades av Länsstyrelsen den 2 juni 1988. Grävningen startade den 7 juni och pågick i två år. Endast drygt ett halvår efter resolutionen startade alltså denna jättegrävning som skulle ge svar, vilka

återkommer jag strax till, på många av de frågor som efterfrågades på seminariet - en nästan osannolik tillfällighet eller frukten av ett mycket bra förarbete.

Grävningen som sådan kom dock att ställa stora krav på alla inblandade på grund av storleken och processen fram till en färdig rapport har varit långt ifrån enkel. Inför undersökningen fanns inte heller någon större svensk erfarenhet av kontextuell dokumentationsteknik för undersökningar av denna omfattning.

Tiden från beslut till grävstart var mycket kort vilket innebar att många problem löstes underhand och lämnade litet utrymme till förberedelser inför grävningen som t.ex. en mer omfattande genomgång av begreppsapparaten. Till exempel användes det äldre begreppet ”stick” på fältdokumentationen men har senare ändrats till det mer korrekta ”bebyggelseskikt”. Hela undersökningen genomfördes med stratigrafiska principer i åtanke och inte genom stickgrävning, men metoden som användes skall inte heller förväxlas med kontextuell dokumentationsmetod som har blivit det svenska begreppet för ”single context”.

Totalt deltog drygt ett 40-tal arkeologer och notan för fältarbetet slutade på sju miljoner kronor, varav hälften bekostades av Sigtuna kommun och resterande del genom insamlingspengar och fonder. Undersökningen omfattade en yta på ca 38 x 32 m eller ca 1140 m². Den genomsnittliga kulturlagertjockleken inom den undersökta ytan där lagren inte var störda var ca 1,3 m (baserat på figur 2 och 7, Pettersson 1995) vilket totalt innebär ca 1500 m³ grävda kulturlager. Tidigare angivna siffror om schaktets storlek varierar på grund av att schaktet inte formar en rättsidig rektangel. Schaktet är överlag 32 m brett men längden varierar mellan 35 och 38 m. Ovan angivna area på ytan är beräknad i ett GIS-program och är i det närmaste exakt.

Ett mycket omfattande dokumentations- och fyndmaterial samlades in under de två åren och efter att grävningen avslutats vidtog det omfattande rapportarbetet. Finansieringen skedde genom ytterligare medel från Sigtuna kommun och stöd från fonder men tilldelningen var högst osäker. Delar av materialet har genom dessa medel kunnat bearbetas i olika omfattning,

bland annat färdigställandet av det stratigrafiska arbetet och renritningar av fasplaner.

Det som fram till nu har saknats har varit medel för att sammanställa en slutgiltig rapport. Medel till detta har nu delvis beviljats av Länsstyrelsen som ett led i den nationella rapportstrategin för färdigställandet av rapporter från äldre arkeologiska exploateringsundersökningar enligt förordningen (1993: 379) om bidrag till kulturmiljövården. På grund av materialets mycket stora omfattning och ambitionen att få de viktiga resultaten publicerade beslutades att i ett första steg endast ansöka om medel till en basrapport med tyngdpunkt på redan bearbetat och tidigare analyserat dokumentationsmaterial, stratigrafi, fyndredovisning och dateringar. Syftet med föreliggande rapport är således att redovisa grävningens resultat. Vidare bearbetningar, kritisk granskning och nya tolkningar har inte varit möjliga inom ramen för rapportarbetet.

Varje ny undersökning som gjorts i Sigtuna efter Trädgårdsmästaren har haft resultaten därifrån som riktmärke, på gott och på ont. Det är också dessa tidiga tolkningar baserade på resultaten från Trädgårdsmästaren som i princip alltid återkommer i artiklar och böcker efter 1990 som topografiskt behandlar Sigtunas tidiga historia. Men en kritisk granskning och diskussion av tolkningarna har varit svår att föra eftersom en detaljerad rapport har saknats.

De viktigaste tolkningarna av resultaten var att staden hade anlagts på jungfrulig mark med en ursprungligt utlagd tomtstruktur markerad med tomt diken, att stadsplanen därefter var strikt reglerad och att varje stadsgård hade en enhetlig indelning på fyra funktionsbaserade zoner. Även stadsgårdarnas längd (30-40 m) och bredd (7-8 m) kunde fastställas. Den samlade topografiska bilden av staden och stadsgårdarna som resultaten visade på var kanske det största och viktigaste resultatet som grävningen gav.

Ett annat resultat från grävningen som ofta används för att belägga vilka som ägde stadsgårdarna respektive bebodde dem är att inga stall och lador påträffades. Hypotesen är att de som ägde gårdarna var storbönder/stormän runt Mälardalen som fått en tomt i staden i gåva från kungamakten, som via denna gåva knöt stormännen till sig. De som bodde på

stadsgårdarna var stormännens eget folk och livsmedel levererades till staden från deras gårdar på landsbygden, därav avsaknaden av stall och lador.

Andra anmärkningsvärda och viktiga nyheter från Trädgårdsmästaren var ett oväntat starkt östligt inflytande från KievRus och Bysans i form av både vardagsföremål och liturgiska föremål, som påträffas ofta även vid senare grävningar (se vidare fyndkapitlet). Inflytandet från tyskspråkigt och danskt område har under senare års forskning visat sig vara både tidigt och varierat (Roslund 2009b, 2010a, 2010b). Resultaten har också uppvisat spår av ett specialiserat metallhantverk under 1000- och 1100-talen samt mycket omfattande lämningar efter hornhantverk.

Dessa tolkningar har använts som underlag och förståelse inför i princip alla senare grävningar i Sigtuna. I många fall har dessa tolkningar från Trädgårdsmästaren också bekräftats vilket sammantaget drygt 10 år senare ledde fram till rekonstruktioner av stadsplaner från olika århundraden (en första rekonstruerad stadsplan presenterades redan i Makt och Människor (figur 10 sidan 35 i Tesch 1990(red.)); se vidare t.ex. Tesch & Edberg 2001; Tesch & Vincent 2002).

De senaste femton årens stora undersökningar (främst grävningarna i kv. Professorn 1995, 1996 och 1999-2000 och i kv. Humlegården 2006) har sakta men säkert börjat rucka på den tidigare relativt rigida bilden, vilket också har framförts i olika sammanhang på senare tid (t.ex. Tesch 2007b:90; Wikström 2008a). Bland annat har hypotesen om de allra första tomtgränsdikenas ursprunglighet ifrågasatts. Men det är inte självklart att denna hypotes behöver revideras, vilket kommer att framgå av denna rapport. Frågan om tomtgränsdikenas ursprunglighet och funktion är oklar och kan med dagens något motsägelsefulla dokumentationsmaterial inte besvaras med säkerhet.

Även tomtstrukturen och zonindelningen är sannolikt mer dynamisk än vad som ofta framförs. Resultaten från t.ex. kv. Humlegården 2006 och kv. Professorn 2 (-95/96) och 4 (-96) visar att

det finns bebyggelse nära 60 m från Stora Gatan vilket är 20 till 30 m längre bort än de längsta stadsgårdarna i kv. Trädgårdsmästaren. Möjligen är det så att stadsgårdarna i Trädgårdsmästaren snarare är atypiska och kortare än normalt eftersom de ligger i den kraftigaste svängen längs Stora Gatan. Tittar man på kulturlagrens totala utbredning är det snarare regel än undantag att gränsen för kulturlagren ligger ca 60 m från Stora Gatan åt båda hållen.

Vad detta innebär för tolkningen av tomtstrukturen och den klassiska zonindelningen är ännu oklart, bland annat är ytterligare en eller ett par parallella gator en möjlig förklaring. En väg norr om och parallell med Stora Gatan har t.ex. dokumenterats i kv. Humlegården, Nicolai gränd och kv. Trädgårdsmästaren 6 (Pettersson 1996); (Wikström 2008a). Längs denna väg fanns samtida bebyggelse och vägen kan dateras till sen vikingatid. Något senare belades vägen med stenar och användes då som processionsväg. Om bebyggelsen tillhör samma stadsgård hela vägen ner till Stora Gatan innebär det således att det bör finnas ytterligare ”zoner” och fler hus på varje stadsgård än vad som framgick i kv. Trädgårdsmästaren.

Även avsaknaden av stall och lador kan ifrågasättas. Viss djurhållning har skett i staden vilket gödsellager påträffade både i Trädgårdsmästaren och vid senare grävningar visar, både inne i hus och ute i passager. Till exempel påträffades vid en arkeologisk undersökning i kv. Professorn 1 (1999-2000) delar av en 2,5 m bred passage flankerad av fältverksstaket och som i de tidigaste faserna bestod av omfattande gödsellager varvat med halmstrån. Sannolikt är detta rester efter hantering av levande djur inne i staden, dock oklart vilken typ av kreatur.

Relationen mellan människorna i Sigtuna och omgivande landsbygd har också ifrågasatts av Roslund (Roslund 2001:226 och 242; 2009a). De mycket olikartade konsumtionsmönstren vad gäller hushållskeramik och importerade föremål pekar snarare på en slutenhet gentemot de agrara miljöerna. Östersjökeramiken som finns i stor mängd i staden uppgår på landsbygden som mest till 1 % av hushållskeramiken, vilket är

anmärkningsvärt. Om gårdsfolket rört sig mellan ägor på båda platserna borde keramik tillverkning och konsumtion sett likartad ut mellan stad och landsbygd. Den motsägelsefulla situationen bör undersökas noggrannare i framtiden.

Ett av målen med Trädgårdsmästar-grävningen var också att få säkrare stratigrafiskt dateringsunderlag bland annat genom absoluta dateringar av dendroprover och mynt som sedan kunde ge grunden till datering av de tio faserna. Jämfört med tidigare mycket magra dateringsmöjligheter och avsaknaden av stratigrafiskt förankrade anläggningar och lager (med några få undantag) innebär resultaten från Trädgårdsmästaren ett enormt lyft. De absoluta dateringsmöjligheterna var dock mycket få. Endast 4 dendroprover, 1 myntstampsavtryck och 1 mynt kunde användas som underlag till dateringen av faserna, vilket innebär att kronologin är mer som ett nödrop än ett fullt artikulerat svar.

Även vid senare grävningar (t.ex. i kv. Professorn 2 (-95/96), 4 (-96) och 1 (-99)) med förhållandevis välbevarat trä har det visat sig att dendrodateringarna är ett stort problem som skapat osäkerhet t.ex. om när staden egentligen grundlades. Den officiella siffra som ofta framförs är 980, baserat på den äldsta dendrodateringen från kv. Trädgårdsmästaren. Svaret på frågan om när staden grundlades är dock baserad på svårtolkade fragment och det finns indicier från andra undersökningar i Sigtuna på att dateringen kan skjutas bakåt i tiden. Dessa undersökningar väntar på att bli publicerade men är viktiga för en fortsatt diskussion om stadens grundläggningstid.

Den tidigare bristen på publicerade rapporter håller dock på att förbättras. Sedan ett par år tillbaka finns resultaten från den näst största arkeologiska undersökningen i Sigtuna, den i kv. Urmakaren 1 (1990-91), publicerad i OPIA-serien av Jonas Ros (Ros 2009). Denna publicering har dock inte skett i museets regi och kan därför inte betraktas som en regelrätt rapport, men har ändå medfört att materialet

finns tillgängligt. När nu resultaten från tre av de största grävningarna (kv. Trädgårdsmästaren 1988-90, kv. Urmakaren 1990-91 och kv. Humlegården 2006) samt ett stort antal mindre grävningar (se Sigtuna Museums hemsida) finns lätt tillgängliga i tryckt form börjar materialet som helhet bli mer lättarbetat och användbart för en större krets.

För att återknyta till Marietta Douglas' kommentar i Medeltidsstaden från 1978 om det svårbearbetade materialet på grund av bristfällig dokumentation, har de senaste 20 årens stora brist istället varit avsaknaden av rapporter från de väl dokumenterade grävningarna. Möjligheterna att börja arbeta med dokumentationsmaterialet från Sigtuna som helhet håller därför nu på att förbättras avsevärt. Totalt har i dagsläget över 400 arkeologiska undersökningar gjorts i Sigtuna vilket gör materialet mycket omfattande.

Föreliggande rapport om den arkeologiska undersökningen i kv. Trädgårdsmästaren 9 och 10, 1988-90, ska betraktas och läsas som en redovisning av grunddata. Den är i huvudsak en sammanställning av sedan tidigare gjorda bearbetningar och i andra sammanhang publicerade tolkningar och analyser. Ingen av oss tre författare deltog i undersökningen och inga nya tolkningar (med några få undantag) eller mer omfattande bearbetningar av originaldokumentationen har varit möjliga inom ramen för rapportarbetet. Alla texter och fakta har dock granskats av Björn Pettersson och Mats Roslund som var grävningsledare när det begav sig och som analyserade dokumentationen samt utförde fasindelning av undersökningen.

Rapportens huvudsyfte är att ge en samlad och översiktlig ingång i det mycket omfattande material som grävdes fram vid undersökningen men som också bearbetats, analyserats, tolkats och publicerats i olika skrifter under mer än 20 års tid. Men trots detta är det viktigt att det nu finns en rapport som gör att ett av Sveriges viktigaste arkeologiska material finns tillgängligt för kritisk granskning och fortsatt bearbetning, analys och tolkning.

Figur 3. Kungaparet besöker utgrävningen 19/8 - 1988. Fr.v. Kung Carl XVI Gustaf, Björn Pettersson, Drottning Silvia, Mats Roslund, Lena Henriksson och Sten Tesch. Foto av Elisabet Claesson.